

Katarzyna Wasiak

(POST)PAMIĘĆ O WOJNIE

Współczesne interpretacje zbrodni wojennych
wśród społeczności boszniackiej

(POST)PAMIĘĆ O WOJNIE

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Katarzyna Wasiak

(POST)PAMIĘĆ O WOJNIE

Współczesne interpretacje zbrodni wojennych
wśród społeczności boszniackiej

Katarzyna Wasiak (ORCID: 0000-0002-7845-1894) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Katedra Teorii i Historii Stosunków Międzynarodowych
90-127 Łódź, ul. Składowa 43

RECENZENCI

Andrzej Krzak, Małgorzata Podolak

REDAKTOR INICJUJĄCY

Natasza Grabowiecka

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Anna Minkina

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI

Monika Rawska

Zdjęcie wykorzystane na okładce ze zbiorów Fotopersbureau De Boer (WikiCommons)

© Copyright by Katarzyna Wasiak, Łódź 2025

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2025

<https://doi.org/10.18778/8331-592-8>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.11485.24.0.M

Ark. wyd. 13,2; ark druk. 12,625

ISBN 978-83-8331-592-8

e-ISBN 978-83-8331-593-5

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Rodzicom

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
1. W poszukiwaniu tożsamości	9
2. Założenia pracy i pytania badawcze	11
3. Metodologia	13
3.1. Konstruktywistyczny nurt badawczy	14
3.2. Teoria ugruntowana	15
3.3. Metody badawcze	17
3.3.1. Badania terenowe	17
4. Charakterystyka źródeł	22
4.1. Literatura przedmiotu	23
4.2. Materiały terenowe	28
5. Struktura pracy	28
Rozdział I	
Pamięć – tożsamość – trauma	31
1.1. Studia nad kategorią pamięci	31
1.2. Pamięć społeczna a kulturowa. Refleksje Maurice’a Halbwachsa i Jana Assmanna	36
1.3. Pamięć historyczna jako narzędzie polityki narodowej	40
1.4. Refleksje wokół badań nad miejscami pamięci	47
1.5. Postpamięć – dziedzictwo drugiego pokolenia	54
Rozdział II	
Przemoc. Refleksje teoretyczne	61
2.1. Przemoc: wstępne rozważania	61
2.2. Rafał Lemkin i definicja ludobójstwa	65
2.3. Refleksje nad czystką etniczną	73
2.4. Przemoc seksualna a czystka etniczna	81
2.5. Praktyka wysiedleń	87
2.6. Kulturowe ludobójstwo	88

Rozdział III

Historia stosunków etnicznych w Bośni i Hercegowinie	91
3.1. Bośnia i Hercegowina do końca XII wieku.	92
3.2. Średniowieczna Bośnia i Hercegowina	94
3.3. Imperium Osmańskie.....	98
3.4. Władza austro-węgierska.....	106
3.5. Sytuacja w latach 1918–1945.....	110
3.6. Komunistyczna Bośnia i Hercegowina	117
3.7. Rozpad Jugosławii i bośniacka wojna.....	121
3.8. Postanowienia pokojowe.....	128

Rozdział IV

Boszniacka postpamięć – studium przypadku.....	131
4.1. Pamięć o wojnie.....	133
4.1.1. Nostalgia.....	135
4.1.2. Trauma.....	143
4.2. Pamięć o zbrodniach.....	149
4.2.1. Srebrenica. Wciąż otwarta rana.....	151
4.2.2. Sarajewo nieustannie w oblężeniu	154
4.2.3. Mostar. Najważniejszy most świata	159
4.3. Zachodni dyskurs w boszniackich narracjach	163
4.3.1. Legitymizacja ofiarności.....	163
4.3.2. Antyzachodnia narracja	169
4.4. Przemoc wobec kobiet – zapomniana narracja	172

Zakończenie	177
--------------------------	-----

Bibliografia	183
---------------------------	-----

Aneks	199
--------------------	-----

WSTĘP

1. W poszukiwaniu tożsamości

Koniec lat 80. i początek 90. XX wieku dla państw byłej Jugosławii jawiły się jako okres reinterpretacji i odbudowy własnych tożsamości. Po rozpadzie państwa południowych Słowian jego mieszkańcy stanęli przed wieloma wyzwaniem, bowiem nie dość, że musieli odnaleźć się w całkowicie nowej rzeczywistości, to zostali także zobowiązani do deklaratywnego określenia, kim są. Do głosu doszli nacjonaliści, którzy w przestrzeni publicznej manifestowali szowinistyczne hasła. Dezorientacja społeczna w powstałej rzeczywistości sprzyjała myśleniu segregacyjnemu, doprowadzając do podziału zjednoczonego państwa i wyznaczenia, kim są „swoi”, a kim „obcy”. Jak zauważył Ernest Gellner, ludzie pozbawieni dotychczasowych idei tracą poczucie bezpieczeństwa¹, bowiem człowiek staje przed dookreśleniem siebie. Jak podkreślał Zygmunt Bauman, „(...) pytanie o tożsamość wyrasta z odczucia chybotliwości istnienia”², zatem dewaluacja Titowskiej idei „braterstwa i jedności” musiała znaleźć wypełnienie. Jak stwierdziła Magdalena Rekść, „przestrzeń ideologiczna nie znosi pustki”³. Ideologiczne antagonizmy postawiły państwa byłej Jugosławii w stan wojny, a jej największym ogniskiem była Bośnia i Hercegowina.

To małe państwo położone w zachodniej części Półwyspu Bałkańskiego charakteryzuje się niezwykłą wieloetnicznością, nie dziwi zatem fakt, iż zwane jest „małymi Bałkanami”, „małą Jugosławią” czy też, jak zauważyła Lilia Mroz-Grzelak, „słowiańską Szwajcarią”⁴. Trzy grupy etniczne konstruujące Bośnię i Hercegowinę – Boszniacy, Chorwaci oraz Serbowie – stanęły w obliczu bratobójczej

¹ E. Gellner, *Słowa i rzeczy, czyli nie pozbawiona analizy krytyka filozofii lingwistycznej*, Warszawa 1984, s. 50.

² Z. Bauman, *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Warszawa 1994, s. 9.

³ M. Rekść, *Mity narodowe i ich rola w kreowaniu polityki państw. Na przykładzie państw byłej Jugosławii*, Łódź 2013, s. 9.

⁴ L. Mroz-Grzelak, *Poszukiwanie tożsamości wspólnotowej a samoidentyfikacja etniczna mieszkańców Bośni i Hercegowiny w świetle literatury*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2017, t. XXVI, s. 151.

wojny, której pokłosie w państwie wciąż odczuwalne jest na wielu płaszczyznach – gospodarczej, kulturowej oraz społecznej⁵. W wyniku konfliktu zaczęły zanikać istniejące dotychczas międzyetniczne więzi społeczne. Podpisanie układu pokojowego w Dayton miało przynieść rozstrzygnięcie wojny w Bośni i Hercegowinie. Jednak jak słusznie zauważył Krzysztof Krysienieli:

Bośnia i Hercegowina ani nie stała się państwem w pełni stabilnym i przewidywalnym, spełniającym wymogi nowoczesnej demokracji, ani też nie doszło do eskalacji konfliktu i zerwania kruchego porozumienia. Bez wątplenia jest to kraj na rozdrożu, który wprawdzie istnieje, uznała go wspólnota międzynarodowa, jest członkiem wielu organizacji i nawet odgrywa w nich ważną rolę (np. wchodzi w skład Rady Bezpieczeństwa ONZ), ale jego struktura opiera się na dysfunkcjonalnych rozwiązaniach, ponadto naruszających powszechnie uznane prawa człowieka i obywatela⁶.

Niewątpliwie uznać należy, iż konflikt został zakończony. Stworzono rozwiązania systemowe, które miały być odpowiedzią na etniczne napięcia. Pytanie jednak brzmi, czy rzeczywiście uspokoiły społeczne nastroje? Ponad dwadzieścia lat po wojnie dyskurs związany z rozpadem Jugosławii zyskuje już nowych narratorów – osoby, które konfliktu nie doświadczyły, lecz wychowały się w „oparach” wojennych. Ich pamięć o wojnie wypełniły zarówno osobiste historie najbliższych, jak i propaganda etniczna. Jak zauważa Jerome Bruner: „człowiek (...) żyje otoczony zarówno swoimi opowieściami, jak i opowieściami innych ludzi”⁷. Myśląc o przeszłości, używa kategorii pamięci, która pozwala mu się zagłębić w wydarzenia, jednak zauważyć należy, iż nigdy nie są to obiektywne historie. Zostały bowiem przefiltrowane przez percepcję przodków, która wyznacza konkretny zasięg pamięci. Jacek Nowak, pisząc o przemianach pamięci w Ukrainie, odnotował:

(...) widzę nieustanne przywoływanie tragedii i ciągle przeżywanie bólu, który kolejnym pokoleniom służy za fundament ich tożsamości. Tak jak przychodzimy na groby naszych bliskich, tak wspólnoty gromadzą się przy pomnikach i ruinach, by raz jeszcze przeżywać chwałę i upadek, które mają dać im siłę [w] przyszłości⁸.

Te słowa przywoływane są w wielu kontekstach, również w Bośni i Hercegowinie, która nieustannie zmagą się z rozliczaniem przeszłości i kolektywną traumą. Doświadczenie wojny odgrywa niezwykle ważną rolę w konstruowaniu

⁵ Więcej na temat rozpadu i wojny w Jugosławii zob.: rozdział III.

⁶ K. Krysienieli, *W cieniu Dayton. Bośnia i Hercegowina między etnokracją i demokracją konsocjonalną*, Warszawa 2012, s. 373.

⁷ J. Bruner, *Życie jako narracja*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1990, nr 4, s. 10.

⁸ J. Nowak, *Społeczne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej*, Kraków 2011, s. 9.

tożsamości zbiorowej, gdyż trauma staje się wręcz dziedzictwem kulturowym. Jeffrey Alexander we wprowadzeniu do książki *Cultural Trauma and Collective Identity* pisał:

(...) trauma kulturowa ma miejsce wówczas, gdy członkowie zbiorowości czują, że poddani zostali straszliwemu wydarzeniu, pozostawiającemu nieusuwalne ślady na ich grupowej świadomości, na zawsze naznaczającemu ich wspomnienia oraz zmieniającemu ich przyszłą tożsamość w fundamentalny i nieodwołalny sposób⁹.

Lata wojenne funkcjonują w pamięci zbiorowej Boszniaków zarówno w pokoleniu, które zetknęło się z wojną, jak i w kolejnych.

Drugie pokolenie, które jest przedmiotem niniejszej rozprawy, dorastało *de facto* w wielości narracji, bowiem konfrontuje ze sobą trzy dyskursy etniczne – każda grupa posiada własną wersję przeszłości. Młodzi zderzają również narrację rodzinną z polityczną. Pamięć o przeszłości pozwala zdefiniować siebie z perspektywy mikro, pomagają w tym wspomnienia najbliższych, rodzinna przeszłość. Pamięć ponadto daje możliwość utożsamienia się z większą grupą – i tu z pomocą przychodzi kreowana polityka historyczna¹⁰. Młodzi tworzą swoją tożsamość zarówno indywidualną, jak i społeczną właśnie w oparciu o pamięć, która jest zlepkiem wielu narracji, nierzadko wyselekcjonowanych.

2. Założenia pracy i pytania badawcze

Obserwując od kilku lat praktyki nacjonalizmu na obszarze Bośni i Hercegowiny, zwłaszcza wśród społeczności Boszniaków (bośniackich muzułmanów), oraz pozostając pod wpływem inspiracji koncepcją stworzoną przez Marianne Hirsch – postpamięci (*postmemory*)¹¹, badaczka postawiła sobie za cel sprawdzenie, w jaki sposób pamięć odziedziczona wpływa na kształtowanie się współczesnych stosunków międzyetnicznych w tym państwie, w którym, co ważne, obserwuje się aktualnie wyraźny wzrost roli drugiego pokolenia.

Spoglądając na kontekst współczesnej Bośni i Hercegowiny, zderzamy się z wielością kultur, a co za tym idzie z ogromem zbiorowych perspektyw pamięciowych, w których istotną rolę odgrywają również jednostkowe doświadczenia. Nie będzie nadużyciem stwierdzenie, iż stajemy tu przed konfliktem pamięci. Składają się nań nie tylko trzy lokalne narracje historyczne, ale również

⁹ J. Alexander, *Preface*, [w:] *Cultural Trauma and Collective Identity*, red. J. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N.J. Smelser, P. Sztompka, London 2004, s. vii.

¹⁰ Więcej na temat polityki historycznej zob.: rozdział I.

¹¹ O kategorii postpamięci w dalszej części książki.

metamatrixa w postaci perspektywy globalnej. Uwzględnienie tej ostatniej okazuje się szczególnie istotne w przypadku analizy pamięci młodego pokolenia, niezwykle podatnego na światowe trendy. Jak zauważył Zygmunt Bauman, tożsamość jest zadaniem do wykonania, czymś, co się konstruuje¹², a w obliczu szerzących się procesów globalizacyjnych wpływa na nią wiele aspektów, które generowane są głównie przez „świat zachodni”. Nie dziwi zatem fakt, iż młodzi mieszkańcy Bośni i Hercegowiny osadzają siebie w globalnej perspektywie.

Choć praca dotyczy jednego z elementów narracji pamięciowych o bałkańskich konfliktach, tj. perspektywy młodych Boszniaków, autorka zdaje sobie sprawę, iż na jego orbitach znajduje się szereg innych, współzależnych z nim fenomenów. W połączeniu tworzą one unikalny, wielowymiarowy i najczęściej wewnętrznie sprzeczny dyskurs pamięciowy, który *de facto* wyrasta z tych samych traumatycznych wydarzeń, choć zazwyczaj inaczej interpretowanych przez każdą grupę. Doszło zatem do sytuacji materializującej myśl australijskiego politologa, Johna Keane’a, który zauważył, iż kryzysowe momenty uświadamiają kluczowe znaczenie przeszłości dla teraźniejszych celów politycznych¹³.

Jedna z hipotez, jaką autorka postawiła w toku badań, mówi o wpływie narracji rodzinnej na nacjonalistyczne postawy młodego pokolenia. Badaczka podejrzewała, iż właśnie wspomnienia rodziców leżą u podstaw nacjonalizmu drugiej generacji. Na podstawie tejże hipotezy postawiła pierwsze pytanie badawcze:

1. Czy drugie pokolenie odziedziczyło powojenną traumę, która mogłaby wpływać na postawy nacjonalistyczne?

Wychodząc od prostej konstatacji, że pamięć tworzy jednorodny obraz nas samych, a także bazując na własnych doświadczeniach podczas budowania swojej tożsamości, poprzez dociekanie, kim byli jej rodzice, jak pamiętają swoją młodość¹⁴, badaczka zadała kolejne pytania badawcze:

2. Czy drugie pokolenie wspomina okres wojny z nostalgią?
3. Czy można mówić o koncepcie (post)nostalgii?

Kolejna hipoteza dotyczyła wpływu polityki historycznej na postpamięć drugiego pokolenia. Nie będzie nadużyciem stwierdzenie, iż w przypadku Bośni i Hercegowiny etniczność stała się instrumentem strategii politycznej. Co więcej, pamięć o wydarzeniach z lat 90. uległa etniczacji. Dodatkowo stała się

¹² Z. Bauman, *Dwa szkice o moralności...*, s. 9.

¹³ J. Keane, *More theses on the philosophy of history*, [w:] *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*, red. J. Tully, Cambridge 1998, s. 214.

¹⁴ Dla postawienia kolejnych pytań badawczych niezwykle ważna okazała się tożsamość badaczki. Jej dorastanie przypadło na okres demokratycznej Polski, natomiast młodość jej rodziców na okres komunistyczny, który w narracji historycznej jest określany negatywnie, jako reżim. Nie zmienia to faktu, iż wspomnienia rodziców z tego okresu są zazwyczaj pełne pozytywów. Autorka analogicznie przeniosła swoje doświadczenia na kontekst boszniacki i postawiła kolejne pytania badawcze.

podstawowym elementem polityki historycznej. Dlatego kolejne pytania badawcze autorki odnosiły się do interakcji pomiędzy pamięcią indywidualną a polityką pamięci:

4. Czy pamięć intymna została zainfekowana polityką pamięci?
5. Jaki wpływ na postrzeganie wojny mają prowadzone w Bośni uetnicznione polityki pamięci?
6. Czy postpamięć ma wpływ na wzrost nacjonalizmu?

Ostatnia hipoteza mówiła o wpływie międzynarodowej opinii na postpamięć. Patrząc z perspektywy zaangażowania świata zachodniego podczas misji pokojowych i kontrowersji z tym związanych, a także wiedząc, iż podstawy współczesnej państwowości zostały stworzone we współpracy z przedstawicielami międzynarodowymi, autorka zadała pytania:

7. Jaki wpływ na percepcję wojny ma narracja zachodnia?
8. Jaki wizerunek świata zachodniego posiada młode pokolenie?
9. Jak na postpamięć wpłynęły decyzje Międzynarodowego Trybunału do spraw byłej Jugosławii?

3. Metodologia

Praca składa się z trzech głównych części – teoretycznej, historycznej i empirycznej. Powstała w oparciu o zróżnicowane metody badawcze.

Pierwszą z nich był typowy *desk research*, czyli tzw. badanie zza biurka. Polegało ono na analizie i syntezie interdyscyplinarnej literatury oraz dokumentów prawych – głównie rezolucji ONZ (jej najważniejsze dla rozprawy pozycje zostały omówione w dalszej części *Wstępu*). Autorka na podstawie źródeł zastanych (wtórnych) stworzyła matrycę teoretyczną, która pozwala na zrozumienie kontekstu prowadzonych badań. Podała analizie literaturę zarówno z zakresu *memory studies*, jak i badań nad konfliktami i przemocą. Ponadto niezwykle ważnym elementem pracy z literaturą było poznanie tła historycznego, które pozwoliło na ugruntowanie wiedzy na temat boszniackiej tożsamości. Autorka, posługując się metodą historyczną, przeanalizowała różne materiały źródłowe, które pozwoliły na ukazanie procesów historyczno-politycznych, nieustannie wpływających na współczesne stosunki etniczne w państwie, a także na przybliżenie genezy etnosu boszniackiego.

Jednak ramy metodologiczne projektu wyznaczyły przede wszystkim ujęcie konstruktywistyczne oraz teoria ugruntowana, przynależące jednocześnie do obszaru badań jakościowych. Empiryczna część rozprawy została opracowana w głównej mierze w oparciu o badania terenowe, w ramach których posłużono się dwiema dominującymi technikami: obserwacją uczestniczącą oraz wywiadem swobodnym.

3.1. Konstruktywistyczny nurt badawczy

Konstruktywistyczny nurt badawczy znajduje zastosowanie zarówno w studiach nad etnicznością *sensu stricto*, jak i stosunkami etnicznymi. Jego prekursorami byli Peter L. Berger oraz Thomas Luckmann, którzy scharakteryzowali go w publikacji z lat 60. *Społeczne tworzenie rzeczywistości* (ang. *The Social Construction of Reality*). Konstruktywizm zakłada brak rzeczywistości obiektywnej. Rzeczywistość społeczna jest konstruowana społecznie przez aktorów – interakcje pomiędzy jednostkami są zinstytucjonalizowane, oparte na nieustannej redefinicji systemu struktur społecznych. W rezultacie każde pojęcie jest niczym innym jak konstruktem społecznym¹⁵.

Zgodnie z tymi założeniami autorka uznaje, iż człowiek jako „istota społeczna” konstruuje zarówno wiedzę o świecie, jak i sam świat, rozumiany jako rzeczywistość społeczno-kulturowa. Choć pozostaje w przekonaniu, iż narody czy grupy etniczne tworzone są przy pomocy odpowiednich warunków historycznych, politycznych czy też społecznych, jednocześnie uznaje je za ideologiczne byty w ciągłej budowie, tworzone przez nacjonalizmy, które są dlań kluczowe (o czym pisali m.in. Ernest Gellner¹⁶, Eric Hobsbawm¹⁷ czy Benedict Anderson¹⁸). Podobne wspólnoty wyobrażone, posługując się nomenklaturą Andersona, są konstruowane przy pomocy wielu narzędzi, z których najbardziej widocznym w regionie byłej Jugosławii, w tym w Bośni i Hercegowinie, pozostaje od lat polityka pamięci. Posiada ona różne odsłony od propagandowych wieców, przemówień, po instytucje, których zadaniem jest konsolidacja zbiorowej tożsamości, nierzadko przy jasnym wskazaniu „innego”.

W kontekście całości badań, które były prowadzone metodą terenową¹⁹ i odnosiły się do postpamięci o wojnie z lat 90. XX w., konstruktywizm wydawał się być adekwatną metodologią badawczą. Jak zauważa Michael Crotty: „Znaczenia są konstruowane przez istoty ludzkie, które w swoich kontaktach ze światem

¹⁵ P.L. Berger, T. Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1983, s. 23–27.

Grażyna Woroniecka wskazuje na społeczne pochodzenie wiedzy, która jest konstruowana – jest pewną narracją tworzoną w drodze procesów społecznych; G. Woroniecka, *Konstruktywizm a myślenie potoczne – zamiast wprowadzenia*, „Principia” 2012, t. LVI, s. 7. Kanadyjski filozof Ian Hacking stwierdził, iż wiele aspektów może być społecznie konstruowanych, m.in. zachowania, doświadczenia czy koncepcje, wierzenia, teorie, a przede wszystkim fakty, rzeczywistość i wiedza; I. Hacking, *The Social Construction of What?*, Cambridge 1999, s. 25–27.

¹⁶ E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 2009.

¹⁷ E. Hobsbawm, T. Ranger, *Tradycja wynaleziona: rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków 2008.

¹⁸ B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków 1986.

¹⁹ Więcej na ten temat w dalszej części tekstu.

dokonują jego interpretacji. W badaniach jakościowych stosuje się zazwyczaj pytania otwarte, dzięki którym uczestnicy mogą dzielić się swoimi poglądami²⁰. W toku badań respondenci ukazywali własne wizje wojny, konstruowali opinie w oparciu o osobiste konteksty społeczno-kulturowo-polityczne. Tworzyli subiektywne interpretacje konfliktu, które odnosiły się do wielu kategorii, takich jak: naród, rodzina czy dzieciństwo. Te elementy składają się na ogólną konstrukcję, jaką jest boszniacką narracja o wojnie. Badaczka zaś tworzyła interpretacje przekazanych jej konstruktów, budując tym samym narrację o narracji. Jak zauważył Michał Wendland:

Wiedza nie jest z tego punktu widzenia odkrywana, ale raczej wynajdywana lub wytwarzana. Przyjmuje się, że wynik[i] praktyki poznawczej (naukowej bądź potocznej) nie zależą od tego, jak „umebłowany jest świat”, nie zależą od tego, jaki jest świat obiektywny, „nagich” faktów, ponieważ – z punktu widzenia konstruktywistów – to, co uznajemy za rzeczywistość (społeczną), jest konstruowane w ramach praktyk społecznych regulowanych kulturowo²¹.

W kontekście prowadzonych badań te słowa wydają się znamienne, postąpięć jest konstruktem społecznym – tworzonym zarówno na płaszczyźnie prywatnej, jak i zbiorowej. Jak zauważają konstruktywiści, wspomniane konstrukty wydają się naturalne, jednak są głęboko zakorzenione – stanowią wytwór danej społeczności. Tworzona wiedza przybiera społeczny, kulturowy oraz polityczny wymiar. Jest to podtrzymywane przez społeczności.

3.2. Teoria ugruntowana

Teoria ugruntowana jest metodą polegającą na zbieraniu i analizowaniu danych w procesie empirycznym w celu skonstruowania z nich kategorii analitycznych²². Jej generowaniu podporządkowana jest cała procedura badawcza.

Koncepcja teorii ugruntowanej również powstała w latach 60. XX wieku, a jej inspiratorami byli Barney Glaser i Anselm Strauss, którzy opublikowali książkę pt. *Odkrywanie teorii ugruntowanej. Strategie badania jakościowego*²³ (*The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*). Jak podkreślają autorzy,

²⁰ Cyt. za: J.W. Creswell, *Projektowanie badań naukowcy. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*, Kraków 2013, s. 34; zob. więcej: M. Crotty, *The Foundations of Social Research Meaning and Perspective in the Research Process*, London 1998.

²¹ M. Wendland, *Perspektywa konstruktywistyczna jako filozoficzna forma rozważań nad komunikacją*, „Kultura i Edukacja” 2011, nr 4, s. 33.

²² K. Charmaz, *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*, Warszawa 2009, s. 10.

²³ Więcej zob.: B.G. Glaser, A.L. Strauss, *Odkrywanie teorii ugruntowanej. Strategie badania jakościowego*, Kraków 2009.

jest to „(...) odkrywanie teorii na podstawie danych systematycznie pozyskiwanych i analizowanych w badaniu społecznym”²⁴. Teoria ugruntowana jest *de facto* odwróceniem teorii dedukcyjnej, w której proces badawczy rozpoczynał się od stawiania hipotez. Glaser i Strauss uznali, iż takie podejście hamuje powstawanie nowych koncepcji. Co więcej, stwierdzili, że podczas weryfikacji hipotez badacz/ka może dopasowywać rzeczywistość. Podstawową rolą teorii winno być odzwierciedlenie rzeczywistości²⁵ i utrzymanie obiektywności zarówno w procesie badawczym, jak i podczas analizy zebranego materiału.

Podstawową czynnością jest tworzenie teorii z danych, które są pozyskiwane w procesie empirycznym. Jak zauważa Uwe Flick, teoria staje się rezultatem badania, a nie punktem wyjścia²⁶. Jedną z cech charakterystycznych teorii ugruntowanej jest paralelne gromadzenie materiału, analizowanie go, generowanie teorii (kategoryzacja) oraz nierzadko porównywanie go ze źródłami zastanymi. Badacz/ka już od samego początku winien/winna kategoryzować zebrany materiał i nadawać mu pojęcia (znaczenia), które w drodze głębszej analizy stają się teorią.

Zatem najważniejszym celem wstępnym teorii ugruntowanej jest zbudowanie kategorii, które pozwalają na wyjaśnienie badanych zjawisk podczas prowadzonych badań. Nie zakłada się odgórnych hipotez czy tez, pytania badawcze powstają podczas procesu badawczego. Ponadto badania nie rozpoczyna się od dogłębnego przestudiowania literatury, lecz odbywa się to paralelnie – badacz/ka winien/winna rozpocząć pracę z otwartym umysłem, unikając przyjmowania wstępnych założeń. W trakcie badań i jednoczesnej analizy tworzone są kody i kategorie. Za pomocą ciągłego porównywania (konfrontowania) zebranego materiału rozwijane są kolejno teorie. Badacz/ka formułuje pytania badawcze zarówno w trakcie badań, jak i podczas analizy zebranego materiału, dlatego często powraca do dalszego zbierania danych. Cechą charakterystyczną jest powiązanie procesu gromadzenia danych z ich nieustanną analizą. Jak zauważyła Kathleen Eisenhardt, teoria ugruntowana posiada jakościowy charakter, zatem wykorzystywana jest w projektach badawczych opartych na studium przypadku²⁷. Teoria ugruntowana skupia się na badaniach nad procesami społecznymi²⁸.

²⁴ B. Glaser, A. Strauss, *The Discovery of Grounded Theory*, Chicago 1967, s. 1.

²⁵ B. Glinka, K. Hensel, *Teoria ugruntowana*, [w:] *Badania jakościowe. Podejścia i teorie*, red. D. Jemielniak, s. 124.

²⁶ U. Flick, *Introducing Research Methodology. A Beginner's Guide to Doing a Research Project*, London 2011, s. 55.

²⁷ K.M. Eisenhardt, *Building theories from case study research*, „The Academy of Management Review” 1989, t. 14, nr 4, s. 532–550.

²⁸ W przypadku prowadzenia badań jakościowych niezwykle wymagającym zadaniem jest jednoczesne gromadzenie materiału empirycznego, poddawanie go analizie, porównywanie z istniejącą już literaturą; bardzo ważne jest tu zachowanie krytycznego myślenia.

3.3. Metody badawcze

Jak wspomniano, teoria ugruntowana korzysta przede wszystkim z metod jakościowych. W związku z tym niniejsza praca powstała głównie w oparciu o etnograficzne techniki badawcze, spośród których największą rolę odegrały prowadzone w terenie wywiady swobodne, część z nich była pogłębiona. Badanie narracyjne pozwoliło na przeanalizowanie życia respondentów. Jak zauważył Paul Rabinow – badania terenowe, podczas których zbieramy dane, są procesem konstruowania wiedzy²⁹. W rezultacie stopniowo powstawały swoiste matryce światopoglądowe, wykorzystywane później do tworzenia kategorii i pojęć, a w etapie końcowym – ogólnych modeli percepcyjnych. Ważną rolę w badaniach terenowych odegrała również obserwacja uczestnicząca, która pozwalała na uchwycenie zarówno jednostkowych zachowań, jak i społecznych interakcji w naturalnym kontekście.

3.3.1. Badania terenowe

Autorka prowadziła badania terenowe na przestrzeni trzech lat (2017–2020). Złożyło się na nie pięć dwu- lub trzytygodniowych wyjazdów do Bośni i Hercegowiny oraz pięciomiesięczny pobyt w Chorwacji w ramach programu Erasmus w latach 2019–2020³⁰. Badanie główne było poprzedzone badaniami pilotażowymi, pierwszy wyjazd odbył się na przełomie czerwca i lipca 2017 roku, kolejny w listopadzie 2017 roku, badanie główne rozpoczęło się w 2018 roku – składały się na nie trzy wyjazdy: w lutym, lipcu oraz na przełomie listopada i grudnia 2018 roku. Podczas stypendium w ramach programu Erasmus autorka również podejmowała okresowo badania w sąsiedniej Bośni i Hercegowinie³¹.

Autorce zawsze przyświecała zasada etyczności prowadzenia badań, a podstawową była szczerosc wobec badanych, dlatego wszyscy respondenci zostali poinformowani o szczegółach i zasadach projektu. Niezwykle ważne dla badaczki było pozyskanie zaufania. Była otwarta na rozmówców, co pozwalało na zbudowanie przyjaznych warunków do rozmowy. Dzięki temu miała możliwość poznania przemysleń Człowieka, a nie „respondenta”.

²⁹ P. Rabinow, *Refleksje na temat badań terenowych w Maroku*, Kęty 2012, s. 130.

³⁰ Autorka wyjechała wówczas na studia na Uniwersytet Juraja Dobrili w Puli w Chorwacji, gdzie miała możliwość współpracy z historykiem współczesności, prof. Igozem Dudą.

³¹ Złożyły się na nie dwa czterodniowe wyjazdy w październiku, jeden pięciodniowy oraz dwa czterodniowe w listopadzie i jeden dłuższy, dwutygodniowy na przełomie grudnia i stycznia. Ostatni – pięciodniowy – miał miejsce na przełomie stycznia i lutego 2020 roku.